

Integriteit van politiek en bestuur en de moraal van de macht

De moraal van de macht en integer besturen hebben direct met elkaar te maken. Bestuurders en politieke partijen zouden zich veel meer moeten bezighouden met integriteit, met de eigen politieke en bestuurlijke moraal. De morele agenda van het CDA verliest aan geloofwaardigheid zolang die moraal niet of maar mondjesmaat verbonden wordt met de integriteit van het handelen van de eigen partij, politici en bestuurders. Voor een verbreding en verdieping van de christendemocratische waarden-en-normenagenda is het daarom allereerst nodig om de vraagstukken rond de moraal van de macht en de integriteit van politiek en bestuur de aandacht te geven die ze verdienen.

door *Leo Huberts*

De auteur is hoogleraar bestuurskunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn onderzoek richt zich op de kwaliteit en integriteit van bestuur.

BIJ 'MORAAL EN MACHT' GAAT HET OM een intrigerend thema, zeker ook voor onderzoekers die zich bezighouden met de integriteit van politiek en bestuur. Vanuit die laatste wereld schrijf ik deze korte bijdrage.¹ De thema's die aan de orde komen zijn simpel te benoemen: wat is integriteit en hoe verhoudt integriteit zich tot moraal (en ethiek)? Wat weten we over de integriteit van ons bestuur en welke inzichten zijn van daaruit wellicht zinnig voor een discussie over moraal en macht? De antwoorden op die vragen zijn minder eenvoudig, zo besef ik. Wel probeer ik als relatieve buitenstaander het een en ander te concretiseren met betrekking tot de

betrokkenheid van politieke bewegingen en partijen, inclusief de christendemocratie, bij dit thema. De centrale vraag daarbij is of die partijen en bewegingen het thema moraal en integriteit ook op zichzelf betrekken, in het eigen functioneren en in de aandacht ervoor in het voorgestelde integriteitsbeleid (de ‘moraal van de eigen macht’).

INTEGRITEIT ALS HOERABEGRIIP

Integriteit is allesbehalve een gemakkelijk begrip. Er doen talrijke interpretaties de ronde, maar altijd is er het besef van de ingrijpendheid en de verrekendheid. Iedereen wil het zijn, het is desastreus wanneer je integriteit in twijfel wordt getrokken. Tegenover dat belang staat de ongrijpbaarheid. Wat is integriteit precies? Er bestaan ten minste acht interpretaties.² Een populaire visie legt de nadruk op ‘heelheid’ (het Latijnse *integras* verwijst naar ‘intact zijn’, ‘heelheid’, ‘harmonie’). Je zegt wat je denkt en je doet wat je zegt. Andere opvattingen verwijzen bijvoorbeeld naar professionele verantwoordelijkheid of naar de mate waarin ook wordt gereflecteerd op de morele inhoud van het handelen, of naar specifieke waarden zoals onkreukbaarheid. Zelf verbinden we in ons VU-onderzoek³ integriteit met handelen overeenkomstig de geldende morele waarden en normen (en regels).

*‘Integer’ zijn willen we allemaal.
Het gaat om een belangrijk en
lastig grijpbaar hoerabegrip*

Alle definities kennen een normatieve lading. Integer zijn willen we allemaal; het gaat om een hoeraanwoord. Heelheid is beter dan gebrokenheid of draaikonterij, professionaliteit is beter dan amateurisme, onkreukbaar is beter dan corrupt,

deugdelijk is beter dan ondeugdelijk, enzovoort. Tegelijk leggen de omschrijvingen de nadruk op verschillende dimensies. Wat hierna volgt is de poging een aantal daarvan te verduidelijken.

INTEGRITEIT EN MORAAAL

In veel definities van integriteit wordt verwezen naar *morele* waarden, normen en daarvan afgeleide regels. Waarop heeft dat ‘morele’ betrekking? Morele oordelen en maatstaven worden gekenmerkt door normativiteit (gaat om goed- of afkeuring), het gaat om menselijk handelen en menselijke relaties, om algemeenheid (ze gelden steeds voor dit soort situatie), wekken gevoelens van schaamte of trots op, het gaat om bewust handelen en attitudes, het gaat om (de belangen van) andere mensen en het gaat om fundamentele belangen. Het ‘morele’ heeft, kortom, betrekking op het

goede, juiste, op wat hoort en niet hoort in het sociale verkeer, en dat met grote betekenis en zeggingskracht.

Bij de integriteit van ons bestuur, met het accent op de *morele* waarden en normen, gaat het om moraal, om waarden die ertoe doen, die bij de kern van bestuur en politiek horen.

Moraal verwijst dus naar het fundament van waarden en normen waarop integriteit gestoeld is. Ethiek wordt nogal eens gelijkgesteld aan moraal. Een andere betekenis van de ethiek verwijst naar de *reflectie* op die waarden, normen en integriteit. Die ethische theorievorming biedt handvatten en inzichten om integriteit nader te verduidelijken. Van groot belang binnen de ethiek is het onderscheid tussen verschillende benaderingen met een eigen denk- en redeneerkader: de teleologische (of gevolgenethiek), deontologische (of normen-en-plichtenethiek) en de deugdenethiek. In de kern gaat het daarbij om verschillende aandachtsgebieden die ook relevant zijn voor 'moraal en macht'. Morele of ethische reflectie kan gaan om wat politieke en bestuurlijke macht in de samenleving realiseren (gevolgen), om de wijze waarop dat gebeurt (normen voor bestuur en politiek) en om de waardering van de moraal van de betrokkenen (deugden).

Bij *integriteit* gaat het primair om handelingsethiek, om wat de betrokkenen doen en nalaten en veel minder om ethische reflectie op het resultaat van het spel, op het beleid van de overheid of de strategie van de organisatie.

Daarmee komen we wel op een ingewikkeld vraagstuk, nadenkend over moraal en macht. Het gaat dan zowel om 'bestuursethiek' als om 'beleids-ethiek'.⁴ Het eerste betreft het handelen van de betrokkenen binnen het openbaar bestuur, het beleidsproces, het politieke en ambtelijke spel. Voldoen ambtenaren of politici niet aan de 'ethiek van het spel en het handelen', dan is hun integriteit in het geding: de integriteit van het bestuur.

Bij beleidsethiek gaat het om de ethiek van het beleid zelf, om de vraag wat er vanuit de ethische optiek te zeggen valt over de inhoud van het overheidsbeleid en de consequenties in de samenleving. Daarbij gaat het niet alleen om de terreinen die we gemakkelijk met ethiek in verband brengen, zoals vraagstukken rond euthanasie, abortus en oorlog en vrede. Op vele andere beleidsterreinen (inzake bijvoorbeeld veiligheid en criminaliteit, inkomen en sociale zekerheid, milieu, verkeersveiligheid of projectontwikkeling) is reflectie vanuit goed en kwaad minder gebruikelijk, maar niet minder relevant. Steeds zal daarbij wel voor ogen gehouden moeten worden vanuit welke ethische benaderingen wordt geargumenteed. Hoewel de normen- en de deugdenethiek niet gemist kunnen worden, zal de gevolgenethiek hier een belangrijke rol spelen. Bij thema's als abortus spelen normen een cruciale rol (zoals 'gij zult niet doden', 'zelfbeschikingsrecht vrouw'), waarnaast de gevolgen worden beoordeeld (zoals het

aantal illegale abortussen, verwaarlozing geboren kinderen). Bij het verkeersveiligheidsbeleid gaat het meer om de gevolgen (zoals de omvang van de investering, de bespaarde verkeersdoden, of de milieuschade).

De ethiek van beleid (inclusief de gevolgen voor de samenleving) is cruciaal om de ‘techniek’ van het bestuur aan te vullen, maar de vraag blijft relevant wanneer het begrip integriteit van toepassing is. De integriteit van bijvoorbeeld het Ministerie van Infrastructuur en Milieu betreft de wijze waarop door ambtenaren en politici wordt gehandeld, in de verschillende fasen van het beleidsproces. Zo gaan de grootste integriteitsaffaires van de laatste jaren, de bouw- en vastgoedfraude, niet over de morele aanvaardbaarheid van de aangelegde bouwwerken, maar om de wijze waarop is gehandeld (illegale afspraken, smeren en fêteren, corruptie). Misschien dat een niet-integer frauduleus proces leidt tot een onethisch resultaat, maar dat hoeft niet.

Integriteitsvragen betreffen al met al het handelen van de actoren in bedrijf en bestuur, niet de inhoud van de bedrijfsstrategie of het overheidsbeleid dat resulteert.

HET MIJNENVELD VAN DE MORAAAL

Integriteit gaat over de geldende morele waarden, normen en regels. Waarnaar verwijst evenwel het woordje ‘geldende’? Wie of wat bepaalt wat geldt, wie is de ‘scheidsrechter’ in het mijnenveld van de moraal? Wie beoordeelt of er sprake was van heelheid, professionele verantwoordelijkheid, onkreukbaarheid, ontbrekende morele reflectie, schending van vaak algemene regels, schending van morele waarden en normen?

Soms is gemakkelijk te achterhalen wat het relevante ‘beoordelingskader’ inhoudt. Een eerste handvat bieden de internationaal geldende regels en codes.⁵ Zo bestaan er bijvoorbeeld verdragen en conventies tegen corruptie en machtsmisbruik. In democratieën geeft ook het nationale recht veel aanknopingspunten en dat geldt ook voor de regels en codes van organisaties.

Maar regels en codes bieden lang niet altijd uitkomst. Ook het handelen binnen de kaders van wet en regel kan moreel dubieus zijn. Maar wie is dan de scheidsrechter? Welke ‘publieken’ zijn van belang? En hoe stel je ‘hun’ moraal vast? Dat is lastig en tegelijk een uitdaging. Wie de integriteit van een individu of organisatie aan de orde stelt, dient ook de publieken en de morele normen te specificeren. Louter de ‘eigen’ moraal is niet het kompas om dan op te varen, het moet gaan om (de interpretatie van) de moraal van relevante publieken – ook al heeft elk individu vanzelfsprekend recht op een eigen morele waardering en afweging met betrekking tot alle gedrag van iedereen, of dat nu gaat om het aanvaarden van en vragen om steekpenningen

van vliegtuigbouwer Lockheed, om bordeelbezoek door de directeur van het bedrijf gemeentewerken, of om de betaalde bijbanen van de Commissaris van de Koning. Mijn stelling is evenwel dat het oordeel over de integriteit van de prins, de directeur of de commissaris om meer vraagt dan alleen het eigen oordeel over het genoemde gedrag. We hebben het niet voor niets over (algemeen) geldende waarden, normen en regels. Dat oordeel vereist ook de interpretatie van de moraal van de relevante publieken.

Wanneer de wethouder van Economische Zaken opdrachten geeft aan het bedrijf van zijn broer, staat dat haaks op de norm dat een bestuurder verre moet blijven van het nemen van besluiten waarbij eigenbelang in het geding is. Wanneer een minister de Tweede Kamer bewust foutief informeert is dat een politieke doodzonde en op de achtergrond spelen de geldende normen voor het spelen van het politieke spel. Maar wanneer een wethouder tijdens de nieuwjaarsreceptie ietwat dronken van het stadshuisbalkon kiepert, wordt het beoordelen al een stuk moeilijker. Het is niet slim, ook niet gezond, maar is het ook niet integer?

Om tot dat oordeel te komen, zijn de wetten en regels van belang, maar daarbinnen is – vanuit mijn denkraam over integriteit – ook van betekenis wat het relevante publiek (in het voorbeeld: de lokale bevolking) ervan vindt.

In deze visie op integriteit is er dus geen vooropgezet normatief kader dat de afweging stuurt. Integriteit is een kwaliteit van het handelen. Om te komen tot integer handelen is het voor de functionaris van belang dat hij zowel gevoel heeft voor de morele dimensies van zijn handelen (en de eigen waar-

Om integer te kunnen handelen is gevoel voor zowel de morele dimensies van het eigen handelen als ook voor de moraal van het publiek nodig

den en normen die in het geding zijn), voor de ‘gestolde moraal’ die is neergelegd in wetten en codes, als ook voor de moraal van zijn publieken. Dat gevoel is ook te omschrijven als de ‘morele antenne’.

De relevante moraal ligt lang niet altijd voor het ‘oprapen’. Dat maakt het voor publieke functionarissen

nogal eens ingewikkeld en hersenbrekend om te bepalen wat integer gedrag is. Is er sprake van (de schijn van) belangenverstrengeling wanneer je als wethouder Sport voorzitter bent van de lokale voetbalvereniging (ja, niet doen dus), wanneer je dat bent als wethouder Volkshuisvesting en je jezelf in B&W verre houdt van besluiten over sport, of wanneer je partner, zoon/dochter, of buurman voorzitter is van die vereniging? Vaak resteert weinig anders dan te koersen op het eigen persoonlijke morele kompas (de eigen moraal). Blijkt later dat een publieke moraal manifest wordt die daar haaks op staat, dan brengt dat de functionaris in grote problemen. Zijn integriteit komt ter discussie te staan, de antenne heeft gefaald.

Het besef van dat morele risico kan leiden tot hypocrisie of opportunisme.⁶ Hypocriet is de functionaris die op voorhand de eigen moraal laat vieren omdat het publiek (wellicht) iets anders vindt. De opportunist maakt geen eigen afweging maar waait mee met de morele wind die wordt aangereikt door de voorlichter of het opinieonderzoek. Of daarbij de wens de vader van de gedachte is, weet ik niet, maar ik vermoed dat opportunisme en hypocrisie slechte raadgevers zijn en geen uitweg bieden uit het mijnenveld van de moraal. Dat heeft ermee te maken dat de publieke moraal niet onverschillig staat tegenover de mate waarin een functionaris ruggengraat toont, ook in morele zin. Iemand met morele daadkracht, die voor de eigen afweging staat en die weet uit te leggen, kan uiteindelijk vaak op meer waardering rekenen dan degene die niet anders doet dan zijn publiek naar de mond praten.

Een ander aspect of gevaar betreft wat ik betitel als 'integritisme'. In dat geval wordt iemands integriteit in het geding gebracht wanneer daar eigenlijk geen reden voor is. Iedereen maakt ook fouten, neemt twijfelachtige beslissingen, maar het vereist meer om iemands integriteit in het geding te brengen als ook om een misstap te veralgemeniseren in de richting van twijfel over iemands integriteit, als persoon of functionaris.

INTEGRITEIT IN CONTEXT

In het voorgaande heb ik geprobeerd de betekenis van integriteit voor 'de macht' te omschrijven en af te bakenen. In de kern gaat het om de morele kwaliteit van politiek en bestuur. Tegelijk past het besef dat ook andere kwaliteiten ertoe doen in de praktijk van de macht. Bij criteria voor goed besturen gaat het in Nederland ook om wat je kunt realiseren in de samenleving (effectiviteit), om de mate waarin de macht zich verbindt met en kansen biedt voor burgers en de samenleving (democratie) en of wordt aangesloten bij regel en wet (rechtmatigheid). Daarop voortbouwend is het wel de vraag hoe goed we dat in onze samenleving en in ons bestuur georganiseerd hebben. Mijn stelling is dat we doeltreffendheid en doelmatigheid (Rekenkamers), democratie en legitimiteit (politiek stelsel) en rechtmatigheid (rechterlijke macht) wel op het netvlies hebben, maar dat 'integriteit' in ons huidige stelsel maar mondjesmaat vertegenwoordigd wordt. Dat geldt voor ons landelijke bestuur, maar ook wel voor vele organisaties.

Dat geldt dus ook voor politieke partijen en hun bemoeienissen met integriteit. Zie bijvoorbeeld het onderzoek van Slingerland en Transparency International naar ons nationale integriteitssysteem.⁷ Dat wijst op thema's zoals de openbaarheid over de financiering van de partijactiviteiten (nationaal en lokaal), hoe wordt omgegaan met de pogingen om het landelijke systeem

voor integriteit te verbeteren, ook wat betreft het bedrijfsleven, en het omgaan met klokkenluiders. Tot slot noem ik de discussie over de nevenfuncties en -betrokkenheden van Tweede en Eerste Kamerleden. Diverse voorbeelden, natuurlijk, maar het gaat me erom of het thema integriteit serieus op de partijpolitieke agenda's staat, ook los van de mediahypes van alledag.

Nadenken over integriteit, wat het inhoudt, welke gevolgen het heeft voor het *eigen* (partij)functioneren en de opstelling met betrekking tot wat er moet gebeuren, is niet altijd vanzelfsprekend. Met de pvv als voorbeeld van gebrek aan transparantie over de financiering en gebrekkige interne democratie (en dus ook integriteit), geldt ook voor andere partijen dat nogal wat zaken slecht op orde zijn, als ook dat men in de verdediging schiet wanneer het om eigen partijgenoten gaat.

INTEGRITEIT IS DE MORAAL VAN DE MACHT

Vat ik het voorgaande samen, dan gaat het bij integriteit om relevante of geldende moraal met betrekking tot het handelen van politici en bestuurders. Integriteit betreft de moraal van de macht *in actie*. Daarmee is het een thema dat relevant is voor alle politieke partijen en ideologieën. Tegelijk weten we nog maar weinig over de relatie tussen die ideologieën en integri-

TABEL I. KEUZE VAN STUDENTEN VOOR BELANGRIJKSTE WAARDE EN PARTIJVOORKEUR.

Partijen	Aantal (n)	Keuze integriteit	Keuze rechtmatigheid	Keuze effectiviteit	Keuze democratie
CDA	75	55%	5%	31%	9%
CU	21	62%	14%	19%	5%
D66	127	50%	6%	30%	14%
GL	95	55%	3%	27%	15%
PvdD	17	59%	6%	29%	6%
PVV	40	25%	8%	43%	25%
PvdA	105	40%	8%	30%	22%
SGP	28	46%	14%	25%	14%
SP	47	49%	13%	26%	13%
VVD	124	32%	6%	48%	13%
Totaal	679	45%	7%	33%	15%

teit en de mate waarin er verschillen bestaan tussen partijen wanneer het gaat om de moraal van de macht in actie. Dat geldt ook voor het CDA en de christendemocratie. Wel is duidelijk dat CDA-sympathisanten veel waarde hechten aan ‘integriteit’. Milanne Mulder deed onderzoek naar de relatie tussen politieke visies op de samenleving en de ideeën over goed besturen en het belang van criteria als rechtmatigheid, integriteit, effectiviteit en democratie.⁸ Tabel 1 biedt daarvoor *food for thought*. Het gaat om de visie van studenten/jongeren op het belang van die criteria, wanneer ze worden ‘gedwongen’ de belangrijkste te kiezen. Ter afsluiting presenteer ik van daaruit hierna een aantal observaties, ten behoeve van de discussie over de moraal van de macht.

CDA, ETHIEK EN INTEGRITEIT

Het is uitermate boeiend hoe de christendemocratie omgaat met het thema moraal en macht. In deze bundel wordt die geschiedenis ook geschetst: Van Agt en het ethisch reveil, Balkenende en ‘normen en waarden’, en recenter was er Buma’s poging om de moraal in te brengen in de laatste campagne voor de Tweede Kamer. Vanuit het CDA-gedachtegoed zijn dat steeds logische bijdragen aan het politieke debat, maar ze hebben ook wel schaduwzijden wanneer het gaat om de moraal van de macht zelf.

Enerzijds denk ik daarbij aan het wellicht onbedoelde effect dat dit thema in het partijpolitieke debat van alledag vooral of zelfs louter met christendemocratie (en religie) wordt geassocieerd. Ik vind dat jammer. *Alle* partijen en ideologieën zouden zich moeten bezighouden met hun politieke en bestuurlijke moraal.

Opmerkelijk is vanuit mijn optiek wel dat de CDA-discussie over ‘moraal’ vooral lijkt te gaan over de samenleving en minder over de partij en de beweging zelf. Enerzijds is dat verdedigbaar. De nadruk op moraal en

De CDA-discussie over ‘moraal’ lijkt vooral te gaan over de samenleving en minder over de partij en de beweging zelf

waarden wanneer het om de samenleving gaat, met daarbinnen gerechtigheid, solidariteit, gespreide verantwoordelijkheid en rentmeesterschap als uitgangspunten, biedt duidelijkheid. De notitie *Een betrouwbaar politicus. Grondhouding voor volksvertegenwoordigers en*

bestuurders namens het CDA biedt daarvoor mooie inzichten.⁹

Anderzijds roept de uitwerking van de moraal van de macht zelf echter tegelijk vragen op (met logischerwijs dan ook twijfel over de geloofwaardigheid van de eigen pleidooien gericht op de samenleving, de ‘anderen’).

De achterban lijkt integriteit erg belangrijk te vinden, maar ik vraag me af of hoe prominent de moraal van de eigen macht (integriteit) op de eigen agenda staat. Laat ik wat simpele voorbeelden noemen.

Wat is de kern van de eerdergenoemde notitie *Een betrouwbaar politicus* en wat is er in de praktijk mee gebeurd? Er wordt gepleit tegen regels en voor een grondhouding. In die 'grondhouding' gaat het om de samenleving (gerechtigheid enzovoort), maar hoe wordt er aangekeken tegen de moraal van de (eigen) macht? Een eigen ethische gedragscode wordt niet bepleit, maar wat zijn precies de uitgangspunten? Aanvullend is wel sprake van concrete initiatieven, zoals vertrouwenspersonen en een commissie waar integriteitsschendingen gemeld kunnen worden. Ik heb hier geen serieus onderzoek naar gedaan, maar wat informeel polsen leidde niet tot de idee dat dit inmiddels ook functioneert.

Daarnaast passen andere vragen met betrekking tot de moraal van de eigen macht. Hoe zit het bijvoorbeeld met de transparantie van de inkomsten van de partij op alle niveaus? Financiering door organisaties en bedrijven heeft immer de mogelijke schijn van belangenvermenging of -verstrengeling, en dus past openbaarheid. En hoe zit het met de status van de ethische afspraken voor partijfunctionarissen en de mate waarin die in de praktijk tot gelding wordt gebracht? Dit is een relevante vraag voor bijvoorbeeld het debat over de nevenactiviteiten van prominente Tweede en Eerste Kamerleden. Ik denk daarbij logischerwijs ook terug aan het debat over de vroegere nevenfunctie van Eerste Kamervoorzitter Brinkman in de bouwsector.

Hoe zit het met de CDA-opstelling tegenover klokkenluiders als Fred Spijkers en de betrokkenheid van vele CDA'ers in het verleden bij die affaire (ministers, staatssecretarissen, volksvertegenwoordigers)? En hoe zit het met de CDA-opstelling in de Tweede Kamer met betrekking tot de pogingen een landelijk integriteitssysteem tot stand te brengen? In de discussies daarover en in de beleidsontwikkeling loopt de partij niet voorop, om het eufemistisch uit te drukken.

Dergelijke vragen zijn oppoortuun voor alle politieke partijen, zo besef ik, maar ik stel ze hier om mijn thema van de integriteit van de macht (zelf) te verbinden met het thema in dit boek over moraal en macht. Vele politieke partijen hebben op dit punt nogal wat boter op het hoofd. Maar toch. De meer algemene boodschap is dat het twijfel oproept wanneer de moraal niet of maar weinig verbonden wordt met het eigen functioneren en beleid. Integriteit is moraal van de macht, integriteit betreft dus ook het handelen van de eigen partij, politici en bestuurders, en het verbinden van dat thema met een algemeen debat over macht en moraal lijkt niet onlogisch.

Dat geldt, nogmaals, voor alle partijen, maar is zeker ook van belang voor het CDA. Binnen de partij wordt geregeld de vraag gesteld of het niet

mogelijk is om de christendemocratische waarden-en-normenagenda te verbreden en te verdiepen. ‘Fatsoen moet je doen’, om te beginnen in eigen kring. Natuurlijk; maar het heeft soms ook nogal ongemakkelijke gevolgen wanneer het gaat om het eigen functioneren en beleid.

Noten

- 1 Daarbij borduur ik voort op bijvoorbeeld J.H.J. van den Heuvel, L.W.C.J. Huberts en S.Verberk, *Het morele gezicht van de overheid*. Utrecht: Lemma, 2002; J.H.J. van den Heuvel, *Moraal van de macht*. Zutphen: Walburg Pers, 2010; als ook op mijn bijdrage over integriteit ‘Visies op integriteit’, in: J.H.J. van den Heuvel, L.W.J.C. Huberts en E.R. Muller (red.), *Integriteit en integriteitsbeleid in Nederland*. Deventer: Kluwer, 2012, pp. 21-37. Een deel van deze bijdrage komt daar direct uit voort. Zie de laatstgenoemde publicatie ook voor een meer adequaat overzicht van de bronnen voor dit gedachtegoed. Er is inmiddels veel relevante literatuur beschikbaar over integer besturen, bijvoorbeeld de jaarboeken die door het B10S worden verzorgd, onder meer: Marijn Zweegers en Edgar Karssing (red.), *Jaarboek Integriteit 2012*. Den Haag: B10S, 2012 (online beschikbaar).
- 2 Huberts 2012.
- 3 Zie www.fsw.vu.nl/nl/onderzoek/onderzoeksprogrammas/bestuurskunde/quality-of-governance/index.asp.
- 4 Zie J.H.J. van den Heuvel en L.W.J.C. Huberts, ‘Ethiek in bestuur, beleid en wetenschap’, *Beleidswetenschap* 10 (1996), pp. 416-428; L.W.J.C. Huberts, *Integriteit en integritisme in bestuur en samenleving. Wie de schoen past...* Amsterdam: Vrije Universiteit, 2005 (online beschikbaar).
- 5 Inclusief de mensenrechten: G.H. Adink, *Goed bestuur*. Deventer: Kluwer, 2010; E. Kolthoff, *Integriteit, mensenrechten en de veiligheidsmythe*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2010.
- 6 Zie voor een mooi overzicht van ‘prototypes of persons lacking in integrity’: M. Kaptein en J. Wempe, *The balanced company. A theory of corporate integrity*. Oxford: Oxford University Press, 2002, pp. 87-89.
- 7 W. Slingerland, F. Eijkelhof, M. van Hulten, O. Popovych en J. Wempe, *National Integrity System Assessment Netherlands*. The Hague: Transparency International Netherlands, 2012 (online beschikbaar).
- 8 Milanne Mulder, *Soft tegen hard. Een onderzoek naar de relatie tussen visies op de ideale samenleving en het ideale bestuur* (masterthesis bestuurskunde). Amsterdam: VU, 2013.
- 9 Zie www.cda.nl/fileadmin/Organisaties/Afdelingennet/Een%20betrouwbaar%20politicus.%20Grondhouding%20voor%20volksvertegenwoordigers%20en%20bestuurders%20namens%20het%20CDA.pdf.